

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ ТА КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ

УДК 81'373

ДО ПОНЯТТЯ АСПЕКТУАЛЬНОЇ КРАТНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

О. Л. Ачилова

Статья посвящена анализу функционально-семантической категории кратности, ее функциональным качествам и особенностям проявления в украинском языке.

Ключевые слова: аспектология, категория кратности, функционально-семантическое поле

Стаття присвячена аналізу функціонально-семантичної категорії кратності, її функціональним властивостям й особливостям виявлення в українській мові.

Ключові слова: аспектологія, категорія кратності, функціонально-семантичне поле

The article is devoted to analysis of the functional-semantic category of multiplication, its function qualities and particulations of manifestations in the Ukrainian language.

Key words: aspectology, category of multiplication, functional-semantic field

Лінгвістичні граматичні дослідження розглядають кратну категорійну семантику як одне із значень комплексу компонентів категорії родів дієслівної дії, що виражають модифікацію (обов'язково формально виражену) значення дії, названого дієсловом, у напрямку кількісних уточнень [1, с. 266]. У цьому аспекті лінгвістичного аналізу кратну семантику представляють форми однократного, зменшеного, багатократного, тривало-дистрибутивно-взаємного та інших родів категорії способів дієслівної дії. За Ю.С. Масловим, роди дієслівної дії – це семантичні розряди дієслів, які виділяються на основі подібності в типах перебігу і розподілу в часі дієслівної дії [7, с. 71].

З іншого боку, кратність кваліфікується як один із семантичних розрядів дієслів, що визначає комплекс певних способів протікання дії залежно від особливостей функціонування та семантичного значення компонентів категорії граничності / неграничності [11, с.194-195]. У цьому разі мова йде про семантику багатократного, постійно-узуального, ітеративного та подібних типів категорії родів дієслівної дії.

Таким чином, загальне категорійне значення кратності пов'язується з інтерпретацією кількості, що виражається насамперед в усвідомленні значень, які приєднуються до дієслівних лексем та характеризуються за кількістю “крат” або семантикою безперервності / перервності, та є в цілому семантично і формально однорідними.

У текстовій системі кратність виявляється не лише в окремій дієслівній формі, але й у взаємодії з іншими лінгвістичними компонентами, які мають цю семантику. Такий аналіз сформувався у зв'язку з розвитком і поширенням функціонального аспекту мовознавства.

У цілісному тексті категорія кратності формує макроструктуру особливого типу, комплекс дії якої періодично повторюється як система звичних, узуальних, одночасних, послідовних чи точно не визначених у власних темпоральних відношеннях мікроподій. Значення кратності макроструктури відзначає факт існування дієслівного комплексу, який в цілому є багатоактним, аналогічно до семантики власне граматичної кратності категорії родів дієслівної дії. Для структури тексту – це, як правило, функціонування форм, що позначають квантифіковані дії, які за своєю природою можуть перериватися та відновлюватися. Тому функціонально-семантичну категорійну семантику кратності тексту становлять у першу чергу форми багатоактного, постійно-узуального, початкового способу родів дієслівної дії [11, с. 192].

Через це, головною функціональною характеристикою кратності виступає насамперед багатоактність, що передбачає наявність семантики узуальної повторюваності, чітко не визначеної у кількісному вияві.

Семантична ознака кратності ситуацій реалізується як сукупність двох пов'язаних значень: однократності й неоднократності. Одне з цих значень приєднується до значень предикатних, головним чином дієслівних, лексем, які мають цю семантичну ознаку. Але слід зазначити, що значення ознаки кратності стосується не тільки значення дієслівної лексики, але й ситуації, вираженої в реченні. Ознака кратності співвідноситься з відповідним функціонально-семантичним полем (ФСП),

яке складається з трьох компонентів: 1) семантичних класів дієслів (предикатів) зі значенням кратності; 2) слів і словосполучень, які лексично (безпосередньо або опосередковано) виражають значення ознаки кратності й поєднуються з семантичними класами дієслів, що складають перший компонент ФСП; 3) граматичних категорій, спеціально призначених для вираження значень цієї семантичної ознаки, й / або граматичних категорій, які виражають ці значення побіжно, а також будь-які граматичні засоби, що використовуються для вираження аналізованої семантичної ознаки.

Комбінуючись у реченні один з одним і сукупно виражаючи те чи інше значення кратності, компоненти ФСП утворюють єдність, яку ще називають “довгим семантичним компонентом”.

Перший компонент ФСП представлений дієсловами, які поєднуються із значенням ознаки кратності й називають такі кратні дії, які за своєю природою можуть перериватися й відновлюватися. Так, дієслова, які означають постійні ознаки й відношення, а також стійкі стани, зазвичай не поєднуються зі значенням ознаки кратності. Усі інші дієслова, тобто дієслова зі значенням часового стану, обмежених процесів, необмежених процесів і подій, поєднуються зі значенням кратності й входять в її ФСП (наварити, нанести, блискати); 2) детермінантні показники, або обставини, що виражають значення кратності лексично (обставини циклічності, інтервалу, узуральності, обставини кратності або лічильного комплексу, комплексні обставини); 3) граматичні засоби: переважно форми недоконаного виду, яким притаманне конкретно-процесне й необмежено кратне значення, категорія родів дієслівної дії тощо. Причому в ментальному плані категорія кратності базується саме на домінації семантики граматичної мовної категорії родів дієслівної дії.

Макроструктурна семантика кратності виявляється більш точно внаслідок посилення її другим компонентом ФСП – детермінантними показниками на зразок *щодня, не раз, звичайно, завжди, іноді*, які підкреслюють періодичну повторюваність цілісного поліпредикативного комплексу. Хоча в цілому для вираження вказаного функціонально-семантичного навантаження макроситуації наявність семантичних детермінантів не є обов'язковою.

У зв'язку з цим зовнішні засоби виявлення кратності, зумовлені наявністю детермінантних семантичних компонентів, не відіграють провідної ролі у розгортанні кратних макроструктур, а виступають, як правило, елементами модифікації. Це зумовлюється тим, що періодична повторюваність рівня макроструктури відзначається функціонуванням дієслівних форм недоконаного виду, яким “у першу чергу властиве конкретно-процесне та необмежено-кратне (повторювальне) значення” [10, с. 129].

Отже, хоч увага й зосереджується на актуалізації внутрішньої семантики кратності дієслівної одиниці, визначення кратності на рівні макроструктури тексту в цілому не вступає у суперечність з її традиційним тлумаченням у функціональній граматиці, предметом якої виступають функції мовних одиниць не тільки у реченні, але й у межах цілісних текстів.

Щодо третього компонента ФСП кратності, то центральне місце серед граматичних засобів займає форма недоконаного виду (НДВ), якій насамперед притаманні конкретно-процесне і необмежено-кратне (повторювальне) значення.

У вираженні значення неоднократного повторення ситуацій бере участь категорія родів дії (РД). Так, дієслова багатоактного й ітеративного РД виражають множинність повторюваних ситуацій: *барабанити, блимати, стрибати, колахати*; дієслова кумулятивного РД виражають досягнення значної кількості одних і тих самих результатів через багатократне здійснення дії базового дієслова: *надавати, наробити, накосити*; дистрибутивно-сумарний РД виражає поступове охоплення результативною дією всіх об'єктів або суб'єктів: *роздарувати, обійти, перемити*; тотальний РД виражає надзвичайний ступінь інтенсивності дії, яка виявляється в її розосереджуваному поширюванні на весь об'єкт або суб'єкт: *позранювати, витратити, витоптати*; понаднормативно-тривалий СД виражає достатній ступінь тривалості дії: *перегрішити, переплатити, обгодувати*; одноактний(однократний, одноразовий) вказує на виконання дії один раз на відміну від можливого повторення: *збігати, сходити, злітати*; делімітативно-інтенсивний СД вказує на тривалу, інтенсивну або багато разів повторювану дію, здійснювану протягом певного часового відрізка: *попоходити, попоносити, поподумати*.

На рівні сучасної української мови виділяють три семантичні типи неоднократності: мультиплікативну, дистрибутивну та ітеративну (дискретну). Розглянемо їхні властивості.

Мультиплікативна кратність має такі семантичні особливості:

1) у кожній із ситуацій, що входять у мультиплікативну множинність, беруть участь одні й ті ж суб'єкти;

2) мультиплікативна неоднократність монотемпоральна, оскільки ситуації, з яких вона складається, займають один безперервний період часу, що може бути як завгодно кратним або як завгодно тривалим.

Наприклад: *Всю ніч хворий кашляв;*

Декілька разів хлопець помахав рукою.

З точки зору семантики багатоактні дієслова позначають таку дію, яка за своєю природою складається з низки повторюваних однакових актів. Це важливо відзначити, тому що мультиплікативна неоднократність в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, реалізується насамперед у реченнях з дієсловами багатоактного способу категорії родів дієслівної дії.

Треба також зауважити, що з багатоактними дієсловами в сучасній українській мові з формально й семантично співвіднесені дієслова, які мають значення дії, виконуваної одним рухом, в один прийом. Це однократні (або семельфактивні) дієслова.

Дистрибутивна неоднократність має також дві семантичні особливості:

1) у кожній з однакових мікроситуацій, що входять до дистрибутивної множинності, представлені тотожні й водночас не зовсім тотожні набори учасників. Тобто в кожній є мікроситуації є як мінімум один учасник, який є одиничним представником певного сукупного учасника, загального для всіх мікроситуацій, з яких складається дистрибутивна множинність;

2) всі мікроситуації, що входять у дистрибутивну множинність, сукупно складають одну макроситуацію, яка є монотемпоральною, тобто займає один період часу. Цей період можна оцінити як обмежено-тривалий.

Наприклад: *Дівчина перемила весь посуд;*

Вони порубали майже всі дрова.

Специфіка синтаксичної структури речення з дистрибутивним дієсловом полягає в тому, що як мінімум одну актантну / сирконстантну позицію займає предметний іменник у множині або збірний іменник в однині.

Специфіка ітеративної неоднократності полягає в тому, що множина повторюваних ситуацій є безкінечною і тому неозначеною.

Ітеративній неоднократності притаманні дві семантичні особливості:

1) у кожній із ситуацій, що входять в ітеративну множинність, беруть участь одні й ті ж суб'єкти;

2) ітеративна неоднократність політемпоральна, тобто ситуації, що входять в ітеративну множинність, відбуваються в різний період часу.

Наприклад: *Іноді вони засиджуються до самої ночі;*

Щодня ми возили молоко на ринок.

Важливу роль у вираженні ітеративного значення відіграють обставини, які входять в ФСП кратності й відповідно уточнюють, конкретизують ітеративне значення. Це обставини циклічності, дати, інтервалу, узуальності тощо (щодня, завжди, часто).

Таким чином, ми розглядаємо функціонально-семантичну категорію кратності, пов'язуючи її з поняттям кількості, що виражається в усвідомленні значень, які прислужуються до дієслівних лексем і характеризуються за кількістю "крат" або семантикою безперервності / перервності та є в цілому семантично і формально однорідними.

Література:

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М., 1976.
2. Бондарко А.В., Буланін Л.Л. Русский глагол. – Л., 1976.
3. Бондарко А.В. Категориальные ситуации. // Вопросы языкознания. – 1983. – №2.
4. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1984.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: "Пulsари", 2004.
6. Дурст-Андерсен П.В. Совершенный и несовершенный виды русского глагола с позиции ментальной грамматики. Семантика. Парадигматика // Труды аспектологического семинара филолог. Ф-та МГУ им. М.В.Ломоносова. Т.1. – М., 1997.
7. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. – Л., 1984.
8. Русская грамматика. – Прага, 1979.
9. Соколова С. Аспектуальні роди дії та їхнє місце у загальній системі префіксального словотвору дієслова // Українська мова. – 2002. – №1.
10. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987.
11. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола. – Таллин, 1983.
12. Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. – М.: «Русский язык», 2001.

Поступила 10.09.2004 г.